

Phryg Vadisinde Yer Alan Kaya Anıtlarının Korunması ve Sunumu: Sorunlar ve Öneriler

Sinan ÖZCAN
Anturia Arkeoloji ve Sosyal Çevre Etiği Okulu
sinanozcan6@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6480-9907

Müge SAVRUM KORTANOĞLU
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
muge.kortanoglu@dpu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8578-2720

Araştırma Makalesi	DOI: 10.31592/aeusbed.1240711
Geliş Tarihi: 23.01.2023	Revize Tarihi: 13.11.2023
	Kabul Tarihi: 23.11.2023

Atf Bilgisi

Özcan, S. ve Savrum Kortanoğlu, M. (2023). Phryg vadisinde yer alan kaya anıtlarının korunması ve sunumu: Sorunlar ve öneriler. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 923-942.

ÖZ

Bu çalışmada Phryg Vadisinde yer alan Phryg kaya anıtlarının mevcut durum tespiti yapılarak korunması ve sunumuna ilişkin sorun ve önerilerin belirlenerek gelecek kuşaklara aktarılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda Anadolu'nun MÖ 1.bin yıl kültür ve siyasi hayatında yer alan önemli bir toplum olan Phrygler kendine özgü birçok kültürel özelliği içinde barındırmışlardır. Bu topluluk tanrıçalarının doğada yaşadığına inanmış ve onun için doğada bulunan, kolaylıkla işlenebilen ana kayayı kullanmıştır. Bu kayalarda ritüeller gerçekleştirmek amacıyla, anıtsal ya da küçük boyutlarda fasad, altar, niş ve idollerden oluşan kült yapılarını yapmışlardır. Tüm bu değerler ülkemiz için özel kültürel miras öğeleridir. Kültürel mirasın korunması ve yaşatılması hususunda dünya genelinde ve ülkemizde uyulması gereken ilkeler, uluslararası ve ulusal anlamda belirleyici kuralların doğmasına neden olmuştur. Phryg Vadilerinde yer alan Phryg kaya anıtları hakkında bu çalışmada ele alınan koruma ve sunum olgusu ile ilgili, uluslararası ve ulusal ölçekte yapılan çalışmalar ve uygulamalar çalışma içerisinde incelenmiştir. Son olarak Phryg Vadisi'nde yer alan Phryg kaya anıtlarının genel özellikleri verilerek bu anıtların korunması ve sunumuna ilişkin sorunlar ve öneriler belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Phrygia, arkeolojik alan, kaya anıtı, kültürel miras, koruma, sunum.

Conservation and Presentation of Rock Monuments in the Phryg Valley: Issues and Suggestions

ABSTRACT

In this study, it is aimed to determine the current situation of the Phrygian rock monuments in the Phrygian Valley, and to determine the problems and suggestions regarding their preservation and presentation and to transfer them to future generations. In this context, Phrygians, an important society that took part in the cultural and political life of Anatolia in the 1st millennium BC, had many unique cultural features. This community believed that their goddesses lived in nature and used the easily workable bedrock found in nature for it. In order to perform rituals on these rocks, they built cult structures consisting of monumental or small façades, altars, niches and idols. All these values are special cultural heritage items for our country. The principles to be followed around the world and in our country regarding the protection and preservation of cultural heritage have led to the emergence of international and national determinative rules. International and national studies and practices related to the conservation and presentation phenomenon discussed in this study about the Phrygian rock monuments in the Phrygian Valleys were examined in the study. Finally, the general characteristics of the Phrygian rock monuments located in the Phrygian Valley are given, and the problems and suggestions regarding the protection and presentation of these monuments are stated.

Keywords: Phrygia, archaeological site, cultural heritage, protection, presentation.

Giriş

Phrygler, Makedonia ve Thrakia'dan Anadolu'ya MÖ 11. yy dolaylarında göç eden Thrak boylarından biridir. Phrygler, Askania (İznik Gölü) kıyılarından Sangarios (Sakarya) Nehri Vadisi'ne doğru yayılıp, buradan da doğu ile güney yönüne ilerleyerek Anadolu'nun iç kısımlarına kadar yayılmaya devam etmişlerdir. MÖ 11. yy başlarında Ankara-Polatlı civarlarındaki Gordion'a (Yassıhöyük) ulaşmışlardır. Burası Phrygler'in ilerleyen safhalarda başkentleri olacaktır. Ardından MÖ 9. yy'dan MÖ 7. yy'a kadar İç Batı Anadolu'da büyük bir krallık kurmuşlardır (Tüfekçi-Sivas,

2007,s.78). Phryg etki sahası içinde Gordion/Yassıhöyük dışında Alacahöyük, Alishar, Boğazköy, Pazarlı, Kerkenes Dağı, Maşathöyük, Kaman-Kalehöyük, Midas Şehri (Yazılıkaya), Daskyleion ve Dorylaion gibi kentler ile Phryg tümülüslerinde gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde, Phryg tarihi, arkeolojisi, kültürel kimliği ve sanatı ile ilgili bilgiler gün yüzüne çıkmaktadır (Sivas, 2012, s.149). Ülkemizin kültür varlıkları yönünden zengin olması, koruma yönünde kararlar ve tedbirler alınmasını zorunlu kılmıştır. 1800'lü yılların ortasında Osmanlı Devleti'nde batılı devletlerin ve araştırmacıların ilk resmî izni kazılarla birlikte 1869 yılında kabul edilen I. Asar-ı Atika Nizamnamesi (Eski Eser Kanunu) ve 1874 yılında kabul edilen II. Asar-ı Attika Nizamnamesi gibi yasalar incelendiğinde öncelikli amacın arkeolojik kazıların devlet denetiminde yapılmasının sağlanması ve eserlerin yurtdışına çıkışının engellenmesi olarak yorumlanabilir (Eres, 2018, s.284). Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda Anadolu'da tarih ve arkeoloji bilincine Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde önem verilmiş, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması, çeşitli ülkelere öğrenciler gönderilmesi ve Türk kazılarının başlatılması gibi girişimlerde bulunulmuştur. Arkeolojik varlıkların yanı sıra Orta ve Yakınçağ kültürlerinin temsilcisi anıt yapıların restorasyonu için de ayrıca çaba gösterilmiş, dönemin mimarları bu eserleri belgelemek ve restore etmeye görevlendirilmiştir (Eres, 2018, s.287). Bu çalışma kapsamındaki Phryg Vadisi, 13 Nisan 2015 yılında UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesinde yer alarak (UNESCO World Heritage Centre), arkeolojik kültür varlıklarının yanı sıra doğal oluşumlarıyla "Doğal Sit-Nitelikli Doğal Koruma Alanı" ve "Doğal Sit-Sürdürülebilir Koruma ve Kontrollü Kullanım Alanı" olarak tescillenmiştir (T.C. Resmî Gazete, Sayı 30223). İklimsel değişimlerden dolayı Phryg kaya anıtları tahribata uğramaktadır. Bu doğal oluşumlarda zaman içerisinde çevresel nedenli bozulmaların yanı sıra, insanlar tarafından yapılan müdahalelerle gerçekleşen bozulmalar da gözlemlenmektedir.

Phryg Krallığı'nın Coğrafyası

Günümüzde kaynaklarda belirtilen Phryg kaya anıtlarının neredeyse hepsi, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırları içerisinde yer almaktadır. Genel hatlarıyla İç Batı Anadolu olarak isimlendirilen bu bölge, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı kısmını çevrelemektedir (İzbirak, 1972, s.14). Bu jeopolitik konumdan dolayı bölge, doğu ile batıyı birleştiren ana yolların geçiş hattı niteliğinde olup İç Anadolu Bölgesi'nin batıya açılan kapısı konumundadır. Bölgenin bu durumu tarih boyunca stratejik önemini korumaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 1200-1500 metre yükseklikte bulunan arazi, basık, fakat geniş bir yayılım göstermektedir. Bölgenin kuzeyinde Boz Dağ ve Sündiken Dağları, güneyinde Murat Dağı (Dindymos), Emir Dağı ve Şaphane Dağı, doğusunda Sivrihisar Dağları, batısında Türkmen Dağı ve Domaniç Dağı yer almaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.5). Bu çalışmanın alanı, Antik Çağ'da Küçük Phrygia/Phrygia Epiktetos olarak adlandırılan, Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar il sınırları içerisinde kalan ve E.C.H. Haspels'in "Dağlık Phrygia" (Haspels, 1971, s.20) ismini verdiği dağlık kesimde yer almaktadır. "Epiktetos", Yunanca kökenli bir sözcüktür ve "ilaveten kazanılmış, ilaveten fethedilmiş" anlamındadır. Strabon, bu terimin MÖ. II. yy'da Pergamon ve Bithynia krallıklarının arasında çıkan savaşların sonucunda oluştuğunu belirtmektedir (Strabon, 1987, s.65) Türkan, bu durumu doktora çalışmasında şöyle ele almaktadır: "Helenistik dönemde, Pergamon kralı Eumenes II ile Bithynia kralı I. Prusias arasındaki mücadele sırasında (MÖ. 184-183), I Prusias'ın topraklarını genişletmesi üzerine, Roma devreye girerek toprakları Pergamon'a bırakmış ve Pergamon hiç savaşmadan bu toprakların sahibi olmuştur. Kısacası, Epiktetos bölgesi politik bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkmıştır" (Türkan 2019, s.32).Bu alanın merkezinde Türkmen Dağı sırası bulunur. Doğusunda Seyitgazi (Nicoleia) ilçesi, batısında Sabuncupınar/Fındık Vadisi, güney ucunda Köhnüş Vadisi, kuzeyinde ise Gökçekısıık mevki yer almaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.4). Bu bağlamda incelenen anıtlar; Türkmen Dağı güneyindeki Midas ve Kümbet vadilerindeki anıtlar, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırlarının keşiştiği Köhnüş ve Karababa vadilerindeki anıtlar şeklinde coğrafi olarak sıralanmaktadır.

Fotoğraf 1. Phryg Krallığı Sınırları Kaynak: Tüfekçi Sivas, T. (2012). Frig Vadileri Kutsal Yazılıkaya-Midas Kenti (Ed.). T. Tüfekçi-Sivas ve H. Sivas, Frigler. Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde içinde (ss.112-162), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Phryg Vadisi'nde Yer Alan Kaya Anıtları

Phrygia'da gerçekleştirilen çalışmaların tarihçesi iki döneme ayrılabilir. İlk dönem, 16. yy'dan başlayarak 20. yy'ın ilk yarısına kadar gelen çalışmalardır. 18. yy'da yapılan araştırmalar, daha sonraki dönemlerde yapılacak olan bilimsel çalışmalara da zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla bölgede gerçekleştirilen araştırmalar tarihçesinde son bölümü 1950'lardan sonraki araştırmalar oluşturmaktadır. Bu araştırmalarda Phryg kaya anıtlarının lokasyon bilgileri, gravürleri, belgelemeleri ve tanımlamaları yapılarak bilim dünyasına tanıtılmıştır.

Fotoğraf 2. Phryg Vadisi'ndeki Yerleşimler (Kaynak: Bora Bilgin Arşivi. (2021). *Phryg Vadisi'ndeki Yerleşimler*. <http://phrygianmonuments.com/> adresinden 15.06.2020 tarihinde erişilmiştir.)

Phryg Vadisi olarak adlandırdığımız bölge, Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan Phryg kültür bölgelerini yansıtmaktadır. Bu bölgede yer alan Phryg kaya anıtları; fasadlar, altırlar ve nişlerden oluşmaktadır. Fasadlar, kendilerine özgü mimari karakteriyle Phryg kaya mimarlığının en özgün ve en etkileyici anıt grubunu oluşturmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.32). Bu anıtlar, Phryg sitadellerinden tanınan beşik çatılı Phryg megaronlarının kayaya oyulmuş ön cephesini temsil etmektedirler.

Tablo 1

Çalışmada Yer Alan Kaya Anıtlarının Modern Şehir Merkezlerine Göre Dağılımı

Eskişehir Anıtları	Afyonkarahisar Anıtları	Kütahya Anıtları
Areyastis Anıtı	Aslantaş Anıtı	Deliktaş Anıtı
Berberini Anıtı	Değirmen Anıtı	Fındık Asar Kaya Anıtı
Bahşayış Anıtı	Büyük Kapı Kaya Anıtı	
Bitmemiş Anıt	Döğer Asar Kaya Anıtı	
Gökçeğüney Anıtı	Demirli Anıtı	
Keskaya-I Anıtı	Küçük Kapı Kaya Anıtı	

Keskaya-II Anıtı	Kumcaboğaz Anıtı
Kilise Mevki Anıtı	Maltaş Anıtı
Midas/Yazılıkaya Anıtı	
Midas I No.lu Anıt	
Midas II No.lu Anıt	
Midas Şehri Sümbüllü Anıt	

Phryg kaya anıtları içerisindeki en önemli grup olan anıt/fasadların Kütahya-Eskişehir-Afyonkarahisar sahasında toplam sayısı 23'tür. Kaya anıtı kapsamında giren ve Bolu'da yer alan Germanos Anıtı, çalışmanın coğrafi sınırlarında yer almadığından incelenmemiştir (Erdan, 2015, s.75; Haspels, 1971, s.103; Tamsü-Polat, 2010, s.204; Tüfekçi-Sivas, 1997, s.8).

Tablo 2

Altarların Modern Şehir Merkezlerine Göre Dağılımı

Altar İli	Altar Sayısı
Kütahya	42
Eskişehir	41
Afyonkarahisar	10
Toplam	93

Altarlar ise fasadlardan sonra Phryg kaya mimarlığının diğer özgün anıt grubudur. İlk kez 19. yy'da W.M. Ramsay tarafından incelenmiş olup arkeolojide yaygın şekilde "*kaya tahtı*" ya da "*basamaklı altar*" veya "*basamaklı anıtlar*" olarak tanınmaktadır (Işık, 1995, s.56; Körte, 1898, s.118; Ramsay, 1884, s.8; Tüfekçi-Sivas, 1997, s.119). Fasadlar ile yoğunlukla ıssız ve ormanlık bölgelerde görülen bu altarlar, Phryg vadilerini çevreleyen yerleşimlerin girişlerinde veya yakın çevrelerinde konumlanmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 2012, s.224). Bölgede Phryg kaya anıtları ile ilgili kapsamlı çalışmaları bulunan Tüfekçi-Sivas, altarların tapınım işlevini "*tanrıçaya kurban kesilen, dua edilen yer*" olarak belirtmektedir (Tüfekçi-Sivas, 2012, s.224). Tüfekçi-Sivas, altarlarda iki ana eleman olan basamak ve anıtsal idollerden esinlenerek altarları "*taht*" ya da "*basamaklı altar*" olarak adlandırmak yerine, "*basamaklı idollü altar*" terimini kullanmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1999, s.9). Naumann, anıtların tümünü "*basamaklı anıtlar*" olarak değerlendirmiştir (Naumann 1983, s.56). Roller'in "*merdiven sunaklar*" (Roller, 2004, s.110) olarak isimlendirdiği altarlar, Tamsü-Polat tarafından "*kaya altarları*", Berndt-Ersöz tarafından, "*basamaklı anıtlar*" olarak değerlendirmektedir (Tamsü-Polat, 2010, s.206).

Fotoğraf 3. Midas Şehri 10 Numaralı Altar

Tablo 3

Nişlerin Modern Şehir Merkezlerine Göre Dağılımı

Niş İli	Niş Sayısı
Kütahya	6
Eskişehir	4
Afyonkarahisar	4
Toplam	14

Nişler ise Phryg kaya mimarlığının diğer özgün anıt grubudur. Nişler de fasad ve basamaklı altarlara gibi Phrygia Bölgesi'nde, "Dağlık Phrygia" ya da "*Phryg Vadileri*" olarak bilinen bölgede karşımıza çıkmaktadır. Tüfekçi-Sivas tarafından 1995-2006 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmalarla, altı tane Kütahya, dört tane Eskişehir ve dört tane de Afyonkarahisar olmak üzere toplam 14 tane olduğu belirtilmiştir (Tüfekçi-Sivas, 1999, s.17). Tüfekçi-Sivas tarafından, niş-fasad-altar üçlüsünün aralarındaki farklılığın sadece mimari elemanlarda olduğu aktarılmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1999, s.174). Kullanım alanı olarak niş terimi, Berndt-Ersöz'e göre fasadların içinde mimari öge ve fasadlardan ayrı "tekil anıtlar" olarak değerlendirilmekte fakat aynı isimle anılmaktadırlar (Berndt-Ersöz, 2006, s.21). Aşağıda Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan anıtlar hakkında bilgiler verilmiştir.

Kütahya ilinde yer alan anıtlar, Dağlık Phrygia Bölgesi'nin günümüzde Kütahya ili sınırları içerisinde kalan kısımları, daha ziyade Kütahya/Merkez ilçenin güneydoğusunda, Türkmen Dağı'nın kuzey/kuzeybatısında kalan alana rastlar (Kortanoğlu, 2012, s.289). Bu ilde anıtsal fasad kapsamında Deliktaş ve Fındık Asar Kaya Anıtı yer almaktadır. Tüfekçi-Sivas'ın tipolojisine göre fasadlar anıtsal ve küçük boyutlu olarak iki gruptadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.100). Fındık Asar Kaya Anıtı, bu tipolojiye göre küçük boyutlu fasad kapsamına girmektedir. Altarlar ve nişler, Kütahya merkezinde yer alan Fındık köyü içerisinde konumlanmaktadır. Deliktaş Anıtı, Tavşanlı ilçesinin 12 km. batısında yer almaktadır. 1836 yılında W.J. Hamilton tarafından bulunarak ilk çizimi yapılmış olup (Hamilton, 1842, s.97) ardından G. Perrot ve ekibi tarafından plan ve kesit çizimleri 1851 yılında yapılmıştır (Perrot, Guillaume ve Delbet, 1872, s.104). Fındık Asar Kaya Anıtı ise Kütahya Merkez Fındık köyü içerisinde yer almaktadır. Bu yerleşim yeri dağlık iskân tarzında olup dar bir vadide kurulmuştur. İlk olarak 1901-1904 yılları arasında bölgede araştırma yapan E. Bradenburg tarafından değerlendirilerek fotoğraflanmıştır (Bradenburg, 1906, s.127). Fındık köyünde konumlanan 1 Numaralı Altar, Kütahya Merkez Fındık köyü içerisinde yer almaktadır. 1996 yılında Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından saptanmıştır. Tek idollü, beş basamaklı olan bu yapının altarı önünde sekili bir platform vardır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.133). Aynı bölgede bulunan 3 Numaralı Altar ise yine 1996 yılında Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından saptanmıştır. Çift idollü, üç basamaklı olan bu altarda çizgiler çok yakın olmamakla birlikte basamaklarla yükselişi güzel idealize eden bir örnektir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.134). Fındık köyü içerisinde bulunan diğer bir grup ise nişlerdir. Fındık 3 Numaralı Niş, ilk olarak 1971 yılında Haspels tarafından saptanmıştır (Haspels, 1971, s.91). Yüksekliği 1.06 m. genişliği 1.10 m. ve derinliği 30 cm.'dir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.138). Kalın bir çerçeve ile çevrili basit dikdörtgen şekillidir.

Eskişehir ilinde yer alan anıtlar, Dağlık Phrygia Bölgesi'nin günümüzde Eskişehir ili sınırları içerisinde kalan bölümünde konumlandırılmış kaya anıtları Türkmen Dağı'nın kuzey, doğu ve güneydoğusunda yer almaktadırlar. Bu ilde anıtsal fasad kapsamında Areyastis, Yazılıkaya/Midas, Bitmemiş Anıt, Bahşayış, Kilise Mevkii, Keskaya, Gökçeğüney, Kümbet Berberini, Midas Şehri Sümbüllü Anıt, Midas 1 numaralı ve 2 numaralı anıtlar bulunmaktadır. Tüfekçi-Sivas'ın anıtsal ve küçük boyutlu fasad olarak iki gruba ayırdığı tipolojiye göre (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.100) Kilise Mevkii, Keskaya, Gökçeğüney, Kümbet Berberini, Midas Şehri Sümbüllü Anıt, Midas 1 numaralı ve 2 numaralı anıtlar küçük boyutlu fasad kapsamına girmektedir. Altarlar ve nişler ise yoğun olarak Midas Şehri/Yazılıkaya üzerinde konumlanmaktadır. Yalnızca Tekören ve Dümrek altarlara Midas Şehri dışında yer almaktadır. Eskişehir ilinde anıt, altar ve niş grubundan başka Eskişehir Seyitgazi'de yer alan bir adet idol ve yazıtlı stel son dönemlerde yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır (Polat, 2019, s.147; Tamsü-Polat, Polat ve Lubotsky, 2020, s.63). Areyastis Anıtı, Eskişehir ili, Yazılıkaya köyünün yaklaşık iki km. kuzeyinde yüksek kayalardan birinin üzerindedir. Güneyinde ise Midas Şehri yer almaktadır. İlk olarak 1826 yılında Laborde tarafından (Laborde, 1838, s.70) tespit edilip, Texier tarafından belgeleme çalışmaları yapılmıştır (Texier, 1839, s.157). Beşik çatılı olup, kaya oluşumundaki doğal eğimden yararlanılarak önce fasadın işleneceği yüzey düzleştirilip doğal bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu anıt günümüze kadar en sağlam şekilde gelen örnektir. Zaman içerisinde çerçeveler üzerinde kabartma, bezemeler ve yazıtta aşınmalar meydana gelmiştir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.40). Yazılıkaya/Midas Anıtı, Midas Şehri platosunun kuzeydoğu eteğinde, öne doğru çıkıntı yapan kaya kütlesi üzerinde yer almaktadır. İlk olarak 1800 yılında W. Leake ve ekibi tarafından incelenmiştir (Leake, 1824, s.22). 1834 yılında Texier anıtı inceleyip gravürünü yapmıştır (Texier, 1839, s.156). Çatı kısmının sol üst tarafında düzleştirilmiş ana kaya üzerinde Paleo-

Phrygçe yazıtta geçen “Midai” kelimesinden dolayı anıta bu isim verilmiştir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.42). Yöre halkı ise üzerindeki yazıtlardan dolayı buraya Yazılıkaya demiştir. Günümüzde her iki isim de kullanılmaktadır (Bittel, 1942, s.74). Areyastis Anıtında olduğu gibi kaya oluşumundaki eğimin avantajından faydalanılarak önce anıtın işleneceği yüzey düzleştirilmiştir. Böylece anıtın üst ve sol yan konturunu takip eden doğal bir çerçeve elde edilmiştir. Alınlığın yanı sıra kayalık zeminde biriken yağmur ve kar suları nedeniyle anıtın alt kısmı ciddi şekilde tahrip olmuştur. Burası kayadaki tuzlanmaya bağlı olarak her geçen yıl biraz daha aşınmaktadır. (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.43). Bitmemiş Anıt, Midas Şehri platosunun batı eteklerinde yer almaktadır. Midas anıtının yaklaşık 200 m. güney batısındadır. İlk olarak 1826 yılında Laborde tarafından değişik açılardan resimleri yapılmıştır (Laborde, 1838, s.76). Araştırmacılar anıtı oluşturan mimari elemanların boyutlarındaki orantısızlığı göerek buraya Bitmemiş Anıt demişlerdir (Gabriel, 1965, s.73; Haspels, 1971, s.77). Bu anıtta, Areyastis ve Midas Anıtı’nda olduğu gibi doğal eğimden faydalanılmıştır. Sağ yanda ana kaya boyunca devam eden derin yarıktan anıtın içine yağmur ve kar suları girerek friz ve çevresindeki bezemeleri aşındırmıştır. (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.55). Bahşayış Anıtı, Gökbaçe köyünün 1 km. güneybatısında kayalık yamaçta yer almaktadır. İlk olarak 1837 yılında J. Steuart tarafından belgelenmiştir (Steuart, 1842, s.8). Anıtın yakın çevresinde 1995-1996 yıllarında Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından yapılan detaylı incelemelerde, alan genelinde yağmur sularının ortaya çıkardığı bazı kalıntılar, kaya kütleleri ve basamaklar ile mimari bir kompleksin olduğunu düşünülmektedir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.58). Kilise Mevkii Anıtı, Eskişehir’in 25 km. güneybatısındaki Yeni Sofça köyünün batısındaki kayalık tepede yer almaktadır. A. Körte tarafından 1894-95 yıllarında yapılan araştırmalar neticesinde saptanmıştır (Körte, 1898, s.113). Tahrip olan anıtın kayaç yapısı yumuşak olduğu için işlenmiş yüzeyler zamanlar kopmuştur ve bazı noktalarda defineciler tarafından açılan oyuklar göze çarpmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.89). Keskaya Anıtı, Eskişehir’in 17 km. güneybatısındaki Karaalan köyü civarındadır. İlk 1931 yılında Cox ve Cameron ‘un epigrafik araştırmaları sonucunda belgelenen bu anıtın yüzeyi çok aşınmıştır (Cox ve Cameron, 1937, s.143). Anıtın sadece mimari elemanlarının dış konturları belli olmaktadır. Ayrıca bazı noktalarda defineciler tarafından açılan oyuklar görünmektedir. Gökçegüney Anıtı, Yazılıkaya köy yolunun batısında Nızıllı Tepe olarak adlandırılan kayalık tepenin batı yamacında yer almaktadır. A. Gabriel ve E. Haspels’in incelemeleri sonrasında tanımlanmıştır (Gabriel, 1952, s.18; Haspels, 1971, s.84). Kümbet Berberini Anıtı, Eskişehir’in 82 km. güneyindeki Kümbet köyünün Phryg Kalesi olan Asar Kale yakınında yer almaktadır. 1901 yılında E. Brandenburg tarafından tespit edilmiştir (Brandenburg, 1906, s.694). Midas Şehri Sümbüllü Anıt, Yazılıkaya/Midas Şehri platosunun doğu eteğinde yer almaktadır. İlk kez 1894-95 yıllarında A. Körte tarafından saptanmış olup Haspels tarafından anıtın akroteri sümbüle benzetildiği için bu fasada Sümbüllü Anıt ismini vermiştir (Haspels, 1971, s.80; Körte, 1898, s.87). Midas Şehri 1 Numaralı Anıt, Yazılıkaya/Midas Şehri platosunun doğusunda Sümbüllü Anıt’ın 100 metre güneyindedir. Anıtın işlendiği kaya kütlesi 7 m. yüksekliğinde olup dikdörtgen cephe duvarının büyük bir bölümü iki kademe olarak çerçevelenmiştir. Cephe duvarının sağ kısmı ve alt tarafı tahrip olmuştur. Midas Şehri 2 Numaralı Anıt, Bitmemiş Anıt ile aynı kaya kütlesi üzerindedir. Anıt, öne doğru çıkıntı yapan kayanın kesilerek düzlenen yan yüzüne işlenmiştir. Yüzeyinde yoğun miktarda aşınma görünmektedir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.103). Midas Şehri/Yazılıkaya’da yer alan altınlar, basamaklı anıtlar olarak da değerlendirilmektedir (Tamsü-Polat, 2010, s.206). Burada yer alan altınlar, Phryg kaya mimarlığının özgün anıt gruplarını oluşturan fasad, niş ve kaya mezarları ile bir aradadır. Her anıt grubunun anıtsal örneklerine sahip olan bu yerleşme, kült yapılarıyla donatılmış bölgenin dinsel metropolü görünümündedir. Midas Şehri dışında yer alan Tekören Altarı, Eskişehir ili, Sivrihisar ilçesi, Tekören köyünün yaklaşık 150 m. kuzeydoğusundaki kayalık alanda yer alan basamaklı altardır. Altarın stilize edilmiş bir idolü ve üç basamağı vardır. Üst kısım kısmen aşınmıştır. İdol 40 cm. yüksekliğinde olup iki yanında kolçak şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır. Dümrek Altarları, Eskişehir’in Mihaliççik ilçesine bağlı Dümrek köyünün 1 km. doğusunda Kalebaşı mevkiinde yer almaktadır. Bu alanda toplamda 12 adet altar yer almaktadır (Berndt-Ersöz, 2006, s.21; Tamsü-Polat, 2010, s.205; Tüfekçi-Sivas, 1999, s.6). Bu altınların sadece bir tanesinde stilize idol bulunmayıp diğerlerinde bulunmaktadır (Berndt-Ersöz, 2006, s.21; Tamsü-Polat, 2010, s.205; Tüfekçi-Sivas, 1999, s.6). Midas Şehri 1 Numaralı Niş, Yazılıkaya/Midas şehrinde Bitmemiş Anıt’ın 80 m. güneyinde yer almaktadır. İlk olarak Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından 1995 yılında saptanmıştır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.136). 1.55 m. yüksekliğe 1.45 m. genişliğe ve 20 cm. derinliğe sahip olan nişin üst kısmı kavilidir. Arka duvarında Tüfekçi-Sivas’ın aktarımına göre 35 cm. x 20 cm. x 10 cm. boyutlarında, içerisine büyük olasılıkla tanrıça idolü yerleştirilen dikdörtgen yuva bulunmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.136).

Afyonkarahisar ilinde yer alan anıtlar, Dağlık Phrygia Bölgesi'nin günümüzde Afyonkarahisar ili sınırları içerisinde, Türkmen Dağı'nın güneyi ve Afyonkarahisar ilinin kuzeyinde kalan ve yoğunlukla İhsaniye ilçesi topraklarını kapsar. Bu ilde anıtsal fasad kapsamında Değirmen Anıtı, Maltaş, Burmeç, Aslankaya, Kumcaboğaz Kapıkaya, Demirli, Büyük Kapıkaya, Küçük Kapıkaya, Döğer Asar Kaya Anıtları yer almaktadır. Bu anıtlardan Değirmen Anıtı, çalışma genelinde verilen anıtların aksine günümüze kadar ulaşmamıştır. Sebebi ise burada yapılan karayolunun altında kalıp tamamen tahrip olmasıdır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.64). İlk olarak 1950 yılında Haspels tarafından saptanmıştır. Ardından burada definciler tarafından tahribat yapıldıktan sonra dönemin Eski Eserler Müdürlüğü kurtarma kazısı yaparak anıtı tam olarak açığa çıkarmıştır. Bunun ardından Haspels tekrar buraya gelerek anıt ile ilgili belgeleme çalışmaları yapmıştır (Haspels, 1971, s.87). Daha sonra bölgede araştırmalara devam eden Tüfekçi-Sivas ve ekibi, anıta dair en küçük bir ize rastlamamıştır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.64). Altarlar ve nişler ise yoğun olarak Köhnüş Vadisi'nde konumlanmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Tüfekçi-Sivas'ın tipolojisine göre fasadlar anıtsal ve küçük boyutlu olarak iki grupta ele alınmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.105). Kumcaboğaz Kapıkaya, Demirli, Büyük Kapıkaya, Küçük Kapıkaya, Döğer Asar Kaya Anıtları küçük boyutlu fasad kapsamına girmektedir. Maltaş Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında, Köhnüş Vadisi'nin güneybatısında yer almaktadır. İlk olarak Ramsay tarafından 1881 yılında bazı kısımları toprak altında tespit edilmiştir (Ramsay, 1884, s.26). Kültür Varlıkları Müzeler Genel Müdürlüğü izniyle, Afyonkarahisar Müze Müdürlüğü başkanlığında 2021 yılı Temmuz ayında bu alanda kurtarma kazıları yapılmıştır. Burmeç Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Bayramaliler köyünün iki km. kuzeyinde yer almaktadır. İlk olarak 1884 yılında Ramsay tarafından tespit edilmiş olup, Haspels tarafından Burmeç Çeşmesi'ne yakınlığı nedeniyle anıta bu ismi vermiştir (Haspels, 1971, s.89; Ramsay, 1888, s.372;). Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Döğer beldesinin Döğer-Üçlerkayası köy yolunun hemen batısındaki kayalıklarda yer almaktadır. İlk olarak 1884 yılında Ramsay tarafından bulunarak detaylı olarak incelenmiştir (Ramsay, 1884, s.1). Üzerindeki büyük aslan kabartmaları nedeniyle Aslankaya Anıtı olarak literatüre geçmiştir. Sivri tepesi bir miğfer gibi, aşağı doğru da dik şekilde kesilerek işlenen kaya, karşıdan ve yandan bakıldığında tıpkı Bahşayış Anıtı gibi üç boyutlu bir izlenim vermektedir. Yüzlere işlenen aslan kabartmaları ile bu üç boyutlu etki daha da güçlendirilmiştir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.77). Burada herhangi bir koruma önlemi alınmadığı için doğal nedenler karşısında anıt her geçen gün biraz daha aşınarak özelliklerini kaybetmektedir. Ayrıca bazı noktalarda definciler tarafından açılan oyuklar görülmektedir. Kumcaboğaz Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Kayıhan beldesi Köhnüş Vadisi'nde düz bir arazide konumlanan kaya kütlesi üzerinde yer alır. İlk olarak 1883 yılında Ramsay ve Sterrett tarafından tespit edilir. Ardından 1887 yılında inceleme için tekrar geldiklerinde anıtın yerini bulamazlar (Ramsay, 1888, s.377). İkinci kez 1946 yılında Haspels, Maltaş Anıtı gibi toprak altında kalan Kapı Kaya Anıtını tespit eder ve dolguyu kaldırır (Haspels, 1971, s.89). Bu anıt, üç boyutlu beşik çatısı, dikdörtgen niş içerisindeki ana tanrıça kabartması ve yan duvarları ile Antik Yunan Naiskoslarını andırmaktadır. Yüzeyi çok aşınan anıtın alınlığı, niş çerçeveleri ve tanrıça kabartması kırılarak tahrip olmuştur. Demirli Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Demirli Köyü'nün 500 m. güneyinde sivri bir kaya üzerinde yer almaktadır. İlk olarak 1995 yılında Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından yüzey araştırması esnasında bulunmuştur. Anıtın yüzeyi aşınmış olup sadece konturlar bellidir. Saçakları dışa taşkın olmayıp, Döğer Asarkaya Anıtı'ndaki gibi yapının yan duvarlarına oturmaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.108). Büyük Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Üçlerkayası köyünde, Aslankaya Anıtı'nın 1.5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Haspels'in aktarımına göre ilk olarak 1897 yılında J. G. C. Anderson tarafından tespit edilmiştir (Haspels, 1971, s.15). Üzerindeki bezemeler nedeniyle Halılı Kaya olarak bilinmektedir. Anıtın yüzeyi muhtemelen doğal nedenlerden dolayı çok aşınmıştır. Tuf kütlesinin batı yüzünde yer alan nişin içerisinde tıpkı Aslankaya, Kumcaboğaz Kapı Kaya ve Küçük Kapı Kaya anıtlarında olduğu gibi ana tanrıça kabartması yer almaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.110). Ayrıca bazı noktalarda definciler tarafından açılan oyuklar görülmektedir. Küçük Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Döğer beldesinin 27 km. güneydoğusundadır. İlk olarak 1896 yılında Von Reber tarafından belgelenmiştir (Von Reber, 1897, s.585). Anıt üzerinde sol alt kısımda geç dönemlerde yapıldığı düşünülen haç motifleri vardır. Ayrıca bazı noktalarda definciler tarafından açılan dinamit oyukları görülmektedir. Tuf kütlesinin arka yüzünde yer alan nişin içerisinde tıpkı Aslankaya, Kumcaboğaz Kapı Kaya ve Büyük Kapı Kaya anıtlarında olduğu gibi ana tanrıça kabartması yer almaktadır (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.114). Döğer Asar Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Döğer

beldesinin 5 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yüksek bir kaya platosu üzerinde bir kale ve güney eteğinde geniş bir çevreye yayılmış vaziyette irili ufaklı kaya kütleleri bulunmaktadır. Haspels'in aktarımına göre ilk olarak 1897 yılında J. G. C. Anderson tarafından tespit edilmiştir (Haspels, 1971, s.65). Köhnüş Altarı, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Köhnüş Vadisi'nde Boncuk illeri kayalığında yer almaktadır. Aynı lokasyonda iki adet altar vardır. Bunlardan ilki tek idollü, üç basamaklı olup iki yanında hayvan gövdesini andıran silindirik kabartmalardan oluşmaktadır. 1996 yılında Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından belgelenmiştir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.131). İkinci altar ise tek idollü tek basamaklıdır. İdolün her iki yanında bir kaide üzerinde iki aslan vardır. Yüksek kabartma olarak işlenen aslanların baş kısımları kırıktır. Bu altar Dağlık Phrygia Bölgesi'nde Aslankaya Anıtı'ndan sonra, aslanlarla birlikte ana tanrıçanın betimlendiği tek örnek olması açısından önemlidir. Menekşe Kayalığı Altarları, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Demirli köyünün 500 m. güneyindeki Menekşe Kayalığı'nın doğusunda yer almaktadır. Burada toplamda dört adet altar bulunmaktadır. Altarların tamamı kayalığın doğu yamacındadır. Üç tanesi yan yana gruplandırılmış ve kayalığın doğu yönüne bakmaktadır. Dördüncü altar ise güneye bakmaktadır. Bu altarlara 1995 yılında Tüfekçi-Sivas ve ekibi tarafından belgelenmiştir. Altarların hemen sağında bazı diğer altarlarda görüldüğü gibi libasyon çukuru bulunmaktadır (Tamsü-Polat, 2010, s.206; Tüfekçi-Sivas, 1997, s.132). Köhnüş 2 Numaralı Niş, Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçe sınırlarında Köhnüş Vadisi'nde Akkuşyuvası Kayalıkları'nda yer almaktadır. 70 cm. yüksekliğinde, 65 cm. genişliğinde, 20 cm. derinliğinde olan niş, üst kısma daralıp dörtgen bir görüntü vermektedir. İlk olarak Haspels tarafından 1971 yılında saptanmıştır (Haspels, 1971, s.91). Eskişehir yöresi Midas Şehri 1 ve 2 numaralı nişlerde olduğu gibi muhtemelen bu nişe de tanrıça idolu yerleştirilmiştir (Tüfekçi-Sivas, 1997, s.137).

Yöntem

Bu çalışmanın yöntemini, alan araştırması ve literatür taraması oluşturmuştur. Çalışmada anket, mülakat, odak grup çalışması, deney teknikleri kullanılmadığı ve insanlar veya hayvanlar üzerinde klinik araştırma yapılmadığı için etik kurul kararı alınmamıştır. Alan araştırması, 2020 ve 2021 yıllarında periyodik olarak gerçekleştirilmiştir. Alan araştırmaları bölümünde çalışma sınırında yer alan kaya anıtlarının profesyonel fotoğraf ve drone çekimleri için ilgili şehirlerin İl Kültür ve Turizm Müdürlüklerinden izinler alınmıştır. Alan araştırmaları Kütahya ili sınırları içerisinde, Kütahya/Merkez ilçenin güneydoğusunda, Türkmen Dağı'nın kuzey/kuzeybatısında kalan alanda; Eskişehir ili sınırları içerisinde, Türkmen Dağı'nın kuzey, doğu ve güneydoğusunda yer almaktadırlar. Bu ilde Seyitgazi ve Han ilçeleri sınırlarında; Afyonkarahisar'da ise şehrin kuzeyinde kalan ve yoğunlukla İhsaniye ilçesi topraklarını kapsayan bölgelerde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Phryg Kaya Anıtlarının ve çevresinin mevsimsel döngülerde çevresel faktörleri göz önünde bulundurularak "Bulgular" ve "Sunuma Yönelik Öneriler" ele alınmıştır.

Bulgular

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerini kapsayan Phryg Vadisi'ndeki kaya anıtlarının yok olmasını engellemek ve bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarımını sağlamak amacıyla yapılması gerekenler; anıtlar ve çevreleri için ivedilikle önleyici tedbirlerin alınması, her bir anıtın özelliğine uygun müdahaleler yapılması, kültürel miras bilincinin oluşturulması, sürekli izleme yapılarak kayıp oranlarının yavaşlatılmasıdır. Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde incelenen anıtlarda tespit edilen sorunlar üç ana çerçevede incelenmiştir. İlk olarak fiziksel ve çevresel faktörler içerisinde mantar, yosun ve likenler ile otsu bitkiler ve bitki köklerinin zaman içerisinde oluşturduğu tahribat göze çarpmaktadır. İkinci olarak definecilik gibi geri dönülmez kayıplara yol açan insan kaynaklı etkenler incelenmiştir. Son olarak da güvenlik, turizm ve ulaşım ile ilgili problemler ele alınmıştır. Yapılan incelemelerde çalışma kapsamındaki bölgede yer alan anıtların birçoğunda bozulma ve tahribata yol açan etkenlerin başında otsu bitkiler ve bitki kökleri olduğu anlaşılmıştır. Anıtlar üzerinde bulunan yarık ve çatlaklara ulaşan tohumlar gün geçtikçe büyümektedir. Bundan dolayı kaya blokları üzerindeki yarık ve çatlaklar kayayı birbirinden daha çok ayırmakta ve zamanla parçalamaktadır. Midas Şehri Sümbüllü Anıt, Bitmemiş Anıt, Kümbet Berberini Anıtı, Maltaş Anıtı, Köhnüş Altarı, Menekşe Kayalığı Altarı, Fındık Altarları ve Küçük Kapı Kaya Anıtı üzerinde bu durum görülmektedir. Bu oluşumlar, zaman içerisinde anıtların taş yüzeyinde bozulmalara ve çatlakların artmasına neden olabilmektedir. Anıtların

ön ve yan cephelerinde bitkiler çatlaklara girerek büyümüş, bu nedenle de çatlaklar genişlemiştir. İnsan kaynaklı etkenler incelendiğinde en öncelikli faktör defnecilik faaliyetleridir. Bu faaliyetler kültür varlıklarına büyük ölçüde zarar vermektedir. Verilecek cezai işlemlerin yanı sıra eğitimler ve bilgilendirme çalışmaları ile sadece bu bölgenin değil ülke genelinde en önemli problemlerin başında gelen defnecilik tahribatlarının önüne geçilmesi gerekmektedir.

Fiziksel ve Çevresel Sorunlar

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde incelenen anıtlarda; Polat'ın 2008 yılında yapmış olduğu değerlendirmeler de göz önünde bulundurularak “fiziksel, biyolojik, kimyasal bozulmaların yanı sıra, insanlar tarafından yapılan müdahalelerle gerçekleşen bozulmalar” gözlemlenmektedir (Polat, 2008, s.425). Uzun yıllar boyunca toprak üzerinde hiçbir koruma önlemi alınmadan her türlü dış etkiye açık şekilde duran bu anıtlar, doğanın farklı etkileri karşısında birtakım bozulmalara uğramaktadır. Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinin yer aldığı İç Batı Anadolu Bölgesi'nin iklim özellikleri kapsamında, kış aylarının çok soğuk, yaz aylarının çok sıcak geçmesi, anıtların yer aldığı alandaki kayaların tahrip süreçlerini hızlandırmaktadır. Bu tahrip süreci içerisinde aşırı soğuk hava sebebiyle dona, sıcak hava sebebiyle de genişlemeye maruz kalan anıtlar, bu döngü içerisinde yıpranma başlamaktadır. Aynı zamanda yağışlar sonucu çatlaklara sızan sular nedeniyle bölgenin kayaç özelliğinin tuf olması nedeniyle kütleli gevşemeler oluşmakta, çatlaklar genişleme ve bu çatlaklardan giren yağmur suları kaya anıtlarının aşınmasına neden olabilmektedir (Fitzner, Heinrichs and Kownatzski, 1997, s111). Bu duruma benzer nitelikte aşınmalar, Kapadokya'da, peribacaları ve kaya kiliselerinin alt kesimlerinde görülür. Bu alanda da yüzey sularının topuk aşınması olarak bilinen bozulmalara sebebiyet verdiği gözlenmektedir (Fitzner vd., 1997, 112).

Bölgedeki kayaç yapısı yumuşak tüflerden oluştuğu için rüzgârlardan etkilenen anıtların bazılarının yüzeyinde aşınmalar ve bu aşınmalar neticesinde bünyesel zayıflamalar meydana gelmektedir. Genellikle yumuşak bir yapıya sahip olan tuf kayaçlar üzerine işlenen anıtlar, yağışlar sebebiyle çatlaklardan sızan yağmur ve kar suyunun ana kaya ile bağlantısı kalmayan taşları düşürmesi sonucunda tahrip olmaktadır. Bu bozulmanın örneği Yazılıkaya/Midas Anıtı'nın 200 m. güneybatısında yer alan Bitmemiş Anıt'ta da görülebilmektedir. Bu nedenlerle anıtlar rüzgâr, yağmur ve kar sularından doğrudan etkilenmektedir (Polat ve Avşar 2020, s.110).

Fotoğraf 4. Bitmemiş Anıt Üzerinde Görülen Çatlaklar, Oyuklar ve Bitki Oluşumu

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan kaya anıtlarının hemen hepsinin üzerindeki biyolojik bozulmalar, taş yüzeyinde bulunan mantar, yosun ve likenlerdir. Bölge kayaçları yumuşak tuf yapısından olduğu için içerisinde çok fazla nem barınmaktadır (Polat, 2008, s.425; Polat ve Avşar, 2020, s.110). Çoğunlukla yumuşak tuf kayalıklarına yapılan kaya anıtları üzerinde bulunan yosun, mantar ve likenler zararlı olmasına karşın, çevre koşulları ve taşların yapısı göz önünde bulundurulduğunda anıtların yüzeyini koruduğu gözlemlenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda yosun olmayan bölgelerde yağmur suyu ve rüzgârların bezemeleri daha fazla erittiği, yosun olan bölgelerde ise mimari bezemelerin daha iyi korunduğu tespit edilmiştir. Bunda en büyük etken kaya yapısının çok yumuşak yapıda olmasıdır (Polat, 2008, s.425; Polat ve Avşar, 2020, s.110). Yazılıkaya/Midas Vadisi'nde Çukurca-Yazılıkaya karayolunun batısında, Yazılıkaya Köyü'nün yaklaşık iki km. kuzeyinde bulunan Areyastin/Areyastis Anıtı üzerinde bulunan bezemeler ve Paleo-Phrygçe yazıtı,

diğer anıtlara göre daha net bir biçimde görülebilmektedir. Özellikle bu kaya anıtında alınlığın üst kısmının, kayanın doğal bir şemsiye olarak anıtı koruması ve korunaklı bir alanda bulunması, anıtı diğer anıtlara göre dış etkenlerden korumaktadır. Bu anıt üzerinde, kırlangıç yuvaları ve bıraktıkları atıkların izleri de görülmektedir. Bu atıklar anıt yüzeyinde aşınmaya ve renk değişimine neden olmaktadır.

Fotoğraf 5. Midas Şehri Sümbüllü Anıt Yüzeyinde Görülen Yosun ve Bitkiler

Çalışma kapsamındaki bölgede yer alan diğer anıtların birçoğunda bozulma ve tahribata yol açan diğer bir etken, otsu bitkiler ve bitki kökleridir. Yukarıda bahsedilen yarık ve çatlaklara ulaşan tohumlar gün geçtikçe büyümektedir. Bundan dolayı kaya blokları üzerindeki yarık ve çatlaklar kayayı birbirinden daha çok ayırmakta, zamanla bu bloğu parçalamaktadır. Midas Şehri Sümbüllü Anıt, Bitmemiş Anıt, Kümbet Berberini Anıtı, Maltaş Anıtı, Köhnüş Altarı, Menekşe Kayalığı Altarı, Fındık Altarları ve Küçük Kapı Kaya Anıtı üzerinde görülmektedir. Bu oluşumlar, zaman içerisinde anıtların taş yüzeyinde bozulmalara ve çatlakların artmasına neden olabilmektedir. Anıtların ön ve yan cephelerinde bitkiler çatlaklara girerek büyümüş, bu nedenle de çatlaklar genişlemiştir.

İnsan Kaynaklı Sorunlar

Birçok anıtın yerleşim yeri dışında bulunması, bu kültürel değerlerin definecilerin hedefi haline gelmesine neden olmaktadır. Bunun en iyi örneği olan Yazılıkaya/Midas Vadisi'nde Yazılıkaya Köyü'nün yaklaşık 1,5 km kuzeyinde konumlanan Areyastin/Areyastis Anıtı'nın yüzeyi kazma benzeri aletlerle, anıtın işlendiği kayalığın yan tarafı ise dinamit ile tahrip edilmiştir. Dağlık Phrygia Bölgesi sınırları içerisinde bulunan ve etrafında bir yerleşim birimi olmayan Afyonkarahisar il sınırları içerisinde bulunan Köhnüş Vadisi'nde bu durum oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Vadide bulunan Büyük Kapı Kaya, Küçük Kapı Kaya, Aslankaya Anıtı ile Yılantaş Kaya Mezarı defineciler tarafından yoğun tahribata uğrayan önemli anıt gruplarıdır (Polat, 2007, s.523). Büyük Kapı Kaya Anıtı'nda 1996 yılı öncesinde niş içerisinde yer alan ana tanrıça kabartmasının bu tarihten sonra defineciler tarafından tahribata uğratıldığı ve ana kayada boydan boya derin çatlaklar meydana geldiği görülmektedir (Polat, 2007, s.523) Ayrıca bazı anıtlar üzerinde sprey boya ile tahribat da görülmektedir. Bu tahribatlar kayaç yapısına oldukça zarar vermektedir.

Fotoğraf 6. Büyük Kapı Kaya Anıtı Tahribat Öncesi ve Sonrası Fotoğraf

Diğer Sorunlar

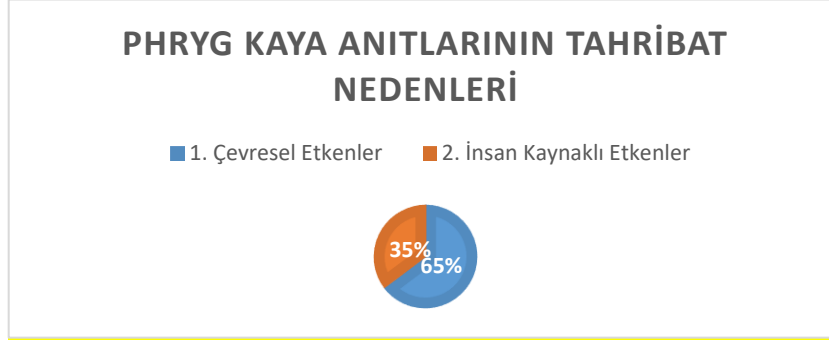
Phryg kaya anıtlarının konumlandığı alanlarda güvenlik, turizm, ulaşım ve eğitim anlamında da birtakım eksiklikler vardır. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla 2019 yılında yapımına başlanılan "Frig Çevre ve Medeniyet Tanıtım Merkezi" kurulmuştur. Eskişehir-Kütahya karayolunda Sofça köyü

sınırlarında yer alan merkezde aşağıdaki başlıkta önerilerde belirtilen yönetim merkezi kavramı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun gibi oluşum ve yapıların, Afyonkarahisar ili İhsaniye ilçe sınırları içerisinde de olması gerekmektedir.

Güvenlik anlamında bazı anıtların çevresinde tel çitler yardımı ile koruma yöntemine gidilmiştir. Fakat tellerin zaman geçtikçe paslanması ve çürümesi hem atıl bir görüntü oluşturmakta hem de güvenlik zafiyeti yaratmaktadır. Bu yüzden eski ve işlevini kaybetmiş tel çitlerin yerine daha güvenli olanları tercih edilmelidir.

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan anıtlarda bilgilendirme tabelaları ve anıtlara giden yolların durumu da bir sorun kaynağıdır. Yazılıkaya Vadisi'nden çıkıp Köhnüş Vadisi'ne doğru yola çıkan araçları olumsuz yol şartları karşılamaktadır. Yollarla ilgili yapılan tek çalışma, Köhnüş Vadisi'ne giden asfalt yolun yenilenmesi olarak gözlemlenmiştir. Ancak Yazılıkaya Vadisi ve Fındık Vadisi'nde yer alan anıtlara giden kara ve yürüyüş yollarında olumsuz şartlar gözlemlenmiştir. Bilgilendirme tabelaları konusu ise, anıtlara giden yolun karayolu üzerinde yönlendirme şeklinde sağlanmaktadır. Anıtlardan hepsinde olmasa da bazılarının çevresinde ya da sınırında anıta ve vadiye dair bilgilendirme tabelaları bulunmamaktadır.

Şekil 1. Phryg Kaya Anıtlarının Tahribat Nedenlerinin Gösterimi

Şekilde gösterildiği üzere tahribat nedenlerinden çevresel ve insan kaynaklı etkenler ön plana çıkmaktadır. Buna göre Yazılıkaya, Areyastis, Midas Şehri Sümbüllü Anıt, Bitmemiş Anıt, Kümbet Berberini Anıtı, Maltaş Anıtı, Köhnüş Altarı, Menekşe Kayalığı Altarı, Fındık Altarları ve Küçük Kapı Kaya Anıtı üzerinde yoğunlukla çevresel etkenlerden kaynaklı tahribat görülmektedir. Areyastis, Büyük Kapı Kaya, Küçük Kapı Kaya, Aslankaya Anıtı ile Yılantaş Kaya Mezarı, Gerdekkaya, Keskaya I ve II'de yoğunlukla insan kaynaklı tahribat görülmektedir.

Sunuma Yönelik Öneriler

Arkeolojik mirasın korunması ve sunulması, yasal, yönetsel, bilimsel, sanatsal ve teknik yönleri olan bir konudur. Kırsal ve kentsel bölgelerdeki arkeolojik kalıntıların sistematik envanter çalışmalarıyla belirlenmesi, arkeolojik alanların yasal mevzuatlar ile koruma altına alınması, kazılarla farklı çağlara ait bulguların gün yüzüne çıkarılması, sürekli bakımlarının sağlanması ve ziyarete açılmaları, disiplinler arası bir çalışma gerektirir. Türkiye'nin zengin kültür katmanları tarihöncesinden günümüze kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde ele alınmaktadır (Ahunbay, 2010, s.104). Çalışma kapsamında yer alan bölge içerisinde koruma ve sunuma yönelik öneriler alt başlıklar halinde sunulmuştur.

Güvenlik ve Koruma

Anıtların tahribatının önlenmesi ve yanlış kullanımlarının önüne geçilmesi amacı ile anıt çevrelerinde veya girişlerine yakın bir bölgede kamera ile kontrol edilecek alanlar oluşturulmalıdır. Bölgedeki flora ve faunaya da zarar vermeyecek şekilde bazı bölgelerin tel örgü vb. yöntemler ile koruma altına alınması gerekmektedir. Tel örgü ile koruma yöntemlerinde yüksek dereceli koruma ve düşük dereceli koruma amaçlı olmak üzere iki farklı alternatif belirlenip, uygulama aşamasında sit alanlarındaki tehditler ve habitata ilişkin ayrıntılı araştırmalar yapılarak sit alanına zarar vermeyecek şekilde uygulamalar yapılmalıdır.

Anıtların görünürlüğünün artırılması ve akşam vakitlerinde olası bir olumsuzluğun önüne geçilmesi için her bir anıtın ve yürüyüş yollarının belirli aralıklarına ultraviyole ışıklarına dayanıklı spot ve led aydınlatma armatürleri konulmalıdır. Bu uygulamanın sürekli bakımı da oldukça önemlidir.

Turizm

Köylerde ve kasabalarda kültürel mirasımızın, geleneksel el sanatlarının, doğal güzelliklerin ve tarihi eserlerin korunarak yaşama katılması, eko turizm ve köy turizmini kapsayan kırsal turizmin geliştirilmesi ile yerel halkı bilgilendirerek iş ve gelir imkânlarının artırılması sağlanmalıdır. Bu faaliyetler Afyonkarahisar ili İhsaniye ilçesi Demirli köyü içerisinde ve Kütahya il merkezi Sabuncupınar köyünde yer almaktadır. Bu faaliyetlerin sayısı artırılarak kırsal turizmin geliştirilmesinin sağlanması hedeflenmelidir.

Bölgenin kendine özgü ürünlerinin, değerlerinin tanıtılıp sergilenebileceği, Phryg kültürünü ve doğal yaşam ile ilişkisini ortaya koyan etkinliklerin düzenlenebileceği, Phryg festivallerinin gerçekleştirilebileceği etkinlik alanları, yörenin özelliklerine uygun, temelli yapı ve tesisler içermeyen, yöre halkının kullanımına açık, bölgenin kültürel ve doğal değerlerine zarar vermeyecek şekilde oluşturulmalıdır.

Bölge, doğa turizmi için de oldukça elverişli koşullara sahiptir. Bu nedenle çevreye zarar vermeden, minimum müdahale ile kamp alanları oluşturarak bölge arkeolojisi ile birlikte değerlendirildiğinde önemli bir çekim noktası olması kaçınılmazdır.

Eğitim ve Bilgilendirme

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan Phryg Kaya Anıtlarının birçoğunda yukarıda da belirtildiği gibi sunumla ilgili bilgilendirme ve yönlendirme tabelaları eksiktir. 2017 yılının Aralık ayında T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'nün "Frigya Vadileri Doğal Sit Alanları Kapsamında Eylem Planı ve Tasarım Rehberi" adlı çalışmasında öneri olarak bilgilendirme ve yönlendirme tabelaları sunulmuştur. Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar Valiliklerinin eş güdümünde 2010 yılında kurulan "Frigya Kültürel Mirasını Koruma ve Kalkınma Birliği'nin (FRİGKÜM)" yapmış olduğu bazı bilgilendirme tabelaları köy girişlerinde bakımsız biçimde durmaktadır. Tabelaların köy girişlerinden ziyade anıtların yakın çevresine yerleştirilmesi, bilinç ve bilgi kaynağı oluşturulması açısından son derece önemlidir.

Kaya anıtlarının olduğu alana girişte ziyaretçilere bilgi vermek için etkili sunuşlar hazırlanabilir ve maketler, üç boyutlu canlandırmalar aracılığıyla alanın arkeolojisi anlatılabilir. Bazen eğitim amaçlı rekonstrüksiyonlar alandan farklı bir yerde, örneğin bölgenin girişine uygun bir yerde oluşturulacak bir yapı içerisinde yapılmalıdır. Böylece kalıntılar zarar görmeden anıtın tümü hakkında fikir edinilmektedir.

Fotoğraf 7. Yazılıkaya/Midas Anıtı Etrafındaki Değiştirilmesi Önerilen Tel Çit ve Kırklareli Aşağıpınar Höyüğü'nden Örnek Tel Çit Önerisi

Yönetim ve Koordinasyon

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan Phryg kaya anıtlarının genelinde ziyaretçilerin temel ihtiyaçlarını gidermesi ve alanlarda daha kaliteli vakit geçirmelerini sağlamak amacı ile belirli alanlarda ziyaretçi merkezleri kurulması gerekmektedir. Bu merkezler; WC, büfe, kafeterya, otopark, acil durum toplanma ve müdahale alanı, hediyelik eşya birimleri ile ziyaretçilerin bölge ve değerleri hakkında bilgi alabilecekleri bilgilendirme birimlerini içermelidir. Bu bilgilendirme birimleri içerisinde de birkaç dilde metinlerle ve görsellerle hazırlanmış broşür ve kitapçık dağıtımı yapılmalıdır. Bunun ziyaretçiler için önemi, gördükleri alanla ilişki kurması ve alan ile ilgili sorularına cevap bulması açısından önemli bir değer katacaktır. Ayrıca bu rehber kitapçık/broşürlerin içerisine, gösterilmek istenilen anıtların yönlendirici krokilerinin çizilerek alanı tanımayan ziyaretçilere ulaşım açısından kolaylık sağlanması gerekmektedir.

Son olarak, alandaki faaliyetlerin ve birimlerin koordinasyonunu sağlamak için her il sınırında olacak şekilde yönetim birimleri kurulmalıdır. Alanlarda bulunan doğal ve kültürel değerlerin zarar görmemesi adına bu ve benzeri birimlerin her biri gelen ziyaretçiler için rehber ve rota organizasyonunun koordinesini sağlayarak ziyaretçilerin alanda daha verimli vakit geçirmelerini sağlamalıdır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Koruma ile ilgili ilk yasal düzenlemeler, Osmanlı Devleti döneminde Asar-ı Antika Nizamnameleri ile gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından uzun bir süre sonra 1973 yılında 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu çıkarılmıştır. 1983 yılında kabul edilen 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ise son yasal düzenlemedir. Bu yasal düzenleme 1987 yılında 3386 sayılı yasayla, 2004 yılında ise 5226 sayılı yasayla yeniden düzenlenmiştir. Kültür varlıklarının korunmasıyla ilgili yükümlülükler ülkelerin ulusal düzenlemelerinin yanı sıra uluslararası hukuk sisteminde imzalanan sözleşmeler ile belirlenmiştir. Ülkemizde yürürlükte olan yasaların yanı sıra yönetmelikler, yönergeler, genelgeler, ilke kararları ve uluslararası sözleşmeler gibi birçok belirleyici bulunmaktadır.

Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar illerinde yer alan Phryg kaya anıtlarının tahribini engellemek, bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarımını sağlamak amacıyla yapılması gerekenler; anıtlar ve çevreleri için ivedilikle önleyici tedbirlerin alınması, her bir anıtın özelliğine uygun gerekli müdahaleler yapılması, kültürel miras bilincinin oluşturulması, sürekli izleme yapılarak kayıp oranlarının yavaşlatılmasıdır. Arkeolojik alanları koruma altına almak için, sit sınırlarının tanımlanması ve kurulca onaylanması gereklidir (Ahunbay, 2010, s.107). Bu bağlamda çalışma kapsamındaki alanlar, 1.Derece Arkeolojik ve Doğal Sit sınırları içerisinde yer almaktadır. Ülkemizde yapılan kazı ve araştırma çalışmalarının büyük bir kısmında öncelikli olarak araştırma veya kazıya başlanıp daha sonrasında haritalama çalışmaları yapılmaktadır. Arkeolojik alanların ziyarete açılması, anlaşılır bir şekilde sunulması, özel çalışmalar gerektiren konulardır (Ahunbay, 2010, s.108). Alanın tarihi gelişimini anlatan, çeşitli çizimlerle desteklenen bilgiler, kalıntıların ilk durumunu gösteren rekonstrüksiyon çizimleri bu konuda yardımcı olabilir. ICOMOS tarafından hazırlanan ve 1990 yılında Lozan'da kabul edilen "*Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü*" 7. Maddesinde sunumla ilgili bir açıklama yapılmıştır. Bu maddeye istinaden mimari ve arkeolojik bir mirasın sunumunun geçmişi anlama yaklaşımı ile çok yönlü olarak ele alınıp gelecek nesiller tarafından da anlaşılmasına önem gösterilmelidir (Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü, 1990).

Tablo 5

Phryg Kaya Anıtları ile ilgili koruma ve sunum kavramları

Güvenlik ve Koruma	Turizm	Eğitim ve Bilgilendirme	Yönetim ve Organizasyon
Kamera ile Sürekli İzleme	Fuar Alanları	3D Maket ve Bilgilendirme Tabelaları	Yönetim Merkezleri
Alan Aydınlatması	Kamp Alanları	Broşür ve Kitapçık	Ziyaretçi Merkezleri
Koruyucu Çit	Köy Pansiyonculuğu	Bölgeye Yönelik Kültürel Miras Eğitimleri	
Korumanın Devamlılığı			

Koruma ve sunum çalışmalarını incelerken, Türkiye’den ve Avrupa’dan birçok örnek değerlendirme yapılmasına olanak sağlanmıştır. Avrupa ülkelerinin koruma ve sunum politikaları genelinde yapılan incelemelerde sorumlu ana kuruluş, merkezi hükümete bağlı bakanlıklardır. İngiltere’de bu durum özerk olarak English Heritage aracılığı ile yürütülmektedir. English Heritage’in karar verme ve maddi olanakları kullanabilmesi açısından bağımsız olması, koruma uygulamalarının etkili ve hızlı bir şekilde ilerlemesini sağlamaktadır (Şahin, 2004, s.72). Fransa’da koruma ve sunum çalışmaları kapsamında detaylı bir envanter yapılmaktadır. Kültür Bakanlığı’na bağlı olan Genel Envanterleme Miras Dokümantasyon Şube Müdürlüğü bu konuda merkez kuruluş olarak görev yapmakta, Bölgesel Kültür İşleri Müdürlükleri envanter çalışmalarını gerçekleştirmektedir. İtalya’da kültürel değerlerin korunmasında, Kültür Mirası ve Turizm Bakanlığı ana yetkili kurumdur. Koruma için planlama sistemi, genelden özele doğru bir yöntemle geliştirilmiştir. Ulusal planlama yaklaşımları ölçütlerinde hükümet, bölge planı, il planı, belediye şeklinde kurgulanmıştır. Bu sistemin en önemli özelliği, stratejik olarak alınan tüm kararların, uygulamaya yönelik çözümlerinin tanımlanmış olmasıdır. Burada devlet, projeleri uygulayan değil, projelerin alanlarını ve uyulması gereken kuralları ortaya koyan bir görüntü çizmektedir. Bu durum bir anlamda çalışmaların işleyişini kolaylaştırmaktadır (Cansunar, 2011, s.65).

Ülkemizde ise arkeolojik alanların korunması ve sunumu ile ilgili, Aktopraklık Höyük, Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi, Karatepe-Aslantaş, Nemrut Dağı ve Gordion örnekleri önemli projeler arasında yer almaktadır (Eres, 2018, s.294; Gordion (Yassihöyük) ve Yakın Çevresi Alan Yönetim Planı, 2021; Komagene Nemrut Yönetim Planı, 2017; Keskin ve Tanaç-Zeren, 2018, s.117; Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi Yönetim Planı, 2020). Ankara Polatlı’da yer alan Gordion (Yassihöyük) Arkeolojik Yerleşmesi Yönetim Planı, 2007 yılında Penn Design, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology (Penn Museum) ve Ankara Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi ortaklığı ile başlatılmıştır. Planın amacı, Phryg Uygarlığına başkentlik yapmış Gordion’un ve çevresinin sahip olduğu önemin ve değerlerin belirlenmesini, bu önem ve değerlerin toplumun tüm kesimleri tarafından bütüncül olarak anlaşılmasını sağlamaktır. Yönetim planında Gordion’daki arkeolojik yapıların korunması, mimarisinin, dokümantasyonunun ve değerlendirmesinin yapılması; bölgede yaşayan halkın bilinçlenmesi için eğitim programlarının geliştirilmesi amaçlanmıştır (Gordion (Yassihöyük) ve Yakın Çevresi Alan Yönetim Planı, 2021). Bu alan 2023 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine girmiştir. Diğer bir örnek ise Bursa’da yer alan Aktopraklık Höyük’tür. Bursa Büyükşehir Belediyesi destekleri ile kurulan arkeopark alanı kapsamında ilk olarak meydan düzenlemesi, bilgilendirme ve sergi alanlarının bulunduğu karşılama binası, bir takım etkinliklerin yapılabileceği çocuk kazı evi binası ile kazılarda ele geçen buluntuların konulacağı bir depo yapısı yapılmıştır (Keskin ve Tanaç-Zeren, 2018, s.117). Ayrıca bir gözlem kulesi oluşturularak kazı alanlarının daha yüksek bir noktadan algılanabilmesi sağlanmıştır. Arkeolojiye ilgi duyan eğitim/öğretim çağındaki çocukların arkeolojik kazıyı tecrübe edebilmeleri için küçük kazı alanları oluşturulmuştur. Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ’a ait yaşam şeklinin daha iyi algılanabilmesini sunmak adına, Neolitik ve Kalkolitik köy canlandırması, yapılmıştır. Burada köy ve yaşam alanı canlandırma yöntemleri ile sunum teknikleri ve deneysel arkeoloji uygulamaları önemlidir. Dönemlerin sıralı anlatımı ve sunumu, ziyaretçilerin kronolojiyi algılamasını kolaylaştırmaktadır.

Fotoğraf 8. Aktopraklık Arkeopark Projesi ve Yerleşim Planı ve Canlandırmaları Kaynak: Karul vd., 2010, s.259-262.

Kültür varlıklarının korunması ve sunumu ülkemizde önem kazanan konular arasında yer almaktadır. Kültürel ve doğal özellikleri bünyesinde barındıran Phryg kaya anıtlarında koruma ve sunum anlamında birtakım önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu önlemler; güvenlik, koruma, turizm, eğitim, bilgilendirme, yönetim ve organizasyon anlamında bir dizi başlıkla oluşturularak Phryg mirasını barındıran bölge arkeolojisinin gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir. Kültür varlığı bağlamında bu yasal belirleyicilerin kapsamında yer alan Phryg kaya anıtları fasad, altar ve niş olmak üzere 3 grupta incelenmektedir. Phryglerden günümüze ulaşan önemli kültür öğeleri olan bu anıtların korunması ve sunumu için aşağıdaki öneriler sunulmuştur;

- Birçok bölgede kültür varlıklarının tespit ve tescil işlemlerinin tamamlanamaması sebebiyle değerlerimiz, planlama kararları içinde yer alamamaktadır. Bu sebeple bölgede yer alan koruma kurulları ve il kültür müdürlüklerine bağlı alanında uzman kişilerle envanter çalışmalarının bir an önce tamamlanması gerekmektedir. Çalışma kapsamında kalan bazı altarlara envanter fişlerine ve tescil tarihlerine erişilememesi bu öneriyi doğurmaktadır. Envanter çalışmalarında ise dijital sisteminin kullanım alanı artırılmalı, geleneksel arşiv yöntemleri yerine güncellenmesi ve erişimi kolay yöntemler kullanılmalıdır. Oluşturulacak dijital sisteme diğer kurumların katkısı olmalı ve bu süreç hızlandırılmalıdır.
- Kültürel mirasın, kültürel kimliğimizi oluşturan başlıca öğeler olmasından dolayı, kültür varlıklarını bütüncül olarak ele alan, kurumlar arası iletişimin sağlanabildiği bir yasal koruma çerçevesi oluşturulmalıdır.
- Kültürel miras ve koruma bilincinin oluşturulması/aktarılabilmesi için her düzeyde eğitim çalışmaları yapılmalıdır. Bu anlamda resmi ve özel kurumlar, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler kültürel miras ve koruma bilincinin oluşturulması/aktarılabilmesi konusunda daha etkili bir eğitici rol üstlenmelidir. Üniversitelerde taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarını korumaya yönelik bölümler çoğaltılarak, bu konuda yetişen uzman sayısı artırılmalıdır.
- Kültür varlıklarının koruma ve sunum sürecinde ilgili kurumlarda bulunan personel ve teknik altyapı güçlendirilmeli, alanında uzman kişilerden oluşan kadrolar geliştirilmelidir.
- Arkeolojik alanların korunması ve sunumuna yönelik çalışmalar geliştirilmeli; alanı korurken, bilimsel değerini ön plana çıkartan sunum çalışmaları yapılmalı ve sürdürülebilirliği sağlanmalıdır. Bu bağlamda yönetim planlarının yapılıp uygulanması önem göstermektedir.
- UNESCO Dünya Miras Merkezi tarafından yapılan değerlendirme sonucunda, UNESCO Dünya Miras Geçici Listesine alınmış olan söz konusu bölge için Avrupa Birliği destekli proje önerileri sunulmalıdır.

Araştırmacıların Katkı Oranı

1.Yazar %50, 2.Yazar %50 katkı sunmuştur.

Çıkar Çatışması

Bu çalışmada herhangi bir kişi veya kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

Ahunbay, Z. (2010). Arkeolojik alanlarda koruma sorunları kuramsal ve yasal açılardan değerlendirme. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (8), 103-118.

Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü. (ICOMOS Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü).

http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0574229001536913919.pdf adresinden 18.06.2020 tarihinde erişilmiştir.

Berndt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian rock-cut shrines: Structure, function and cult practice. (Culture and history of the Ancient Near East*. London: Brill.

Bittel, K. (1942). Kleinasiatische studien. *İstanbul Mittelungen*, Cilt 5, 45-66.

- Bora Bilgin Arşivi (2021) Small Façades <http://phrygianmonuments.com/> adresinde 15.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Brandenburg, E. (1906). Neue untersuchungen im gebiet der Phrygischen Felsenfassaden. <https://publikationen.badw.de/de/003214519> adresinden 15.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Cansunar, G. (2011). *Koruma politikaları bağlamında tarihi dokuların yaşayan kente entegrasyonu*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Cox, C. W. and Cameron A. (1937). Monumenta Asiae Minoris Antiqua/5. C.W. Cox and A. Cameron. (Ed.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua Monuments from Dorylaeum and Nacolea*. in (pp. 209-224). Manchester: Manchester Universtity Press.
- Erdan, E. (2015). *Demir Çağ ve sonrası Batı Anadolu'da Frig kültür etkileri*. Doktora Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Eres, Z. (2018). Türkiye'nin arkeolojik alan koruma tarihinde Karatepe Aslantaş'ın yeri. *Arkeoloji ve Sanat, cilt 158*, 283-297.
- Fitzner, B., Heinrichs, K. and Kownatzki, R. (1997). Verwitterungsformen an natursteinbauwerken-klassifizierung, kartierung und auswertung/weathering forms at natural stone monuments-classification, mapping and evaluation. *Restoration of Buildings and Monuments, band 3(2)*, 105-124.
- Gabriel, A. (1952). *Phrygie expolarition archeologique II, la cite de Midas topographie, La site et les foiles*, Paris: Boccard Press.
- Gabriel, A. (1965). *Phrygie expolarition archeologique IV, la cite de Midas architecture, La site et les foiles*, Paris: Boccard Press.
- Gordion (Yassihöyük) ve Yakın Çevresi Alan Yönetim Planı (2021). <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/81478,uyp-gordion-yassihoyuk-ve-yakin-cevresi-alan-yonetim-pl-.pdf?0>
- Hamilton, W.J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I-II*, (son baskı 2013) London: Cambridge University Press.
- Haspels, C.H.E. (1971). *The Highlands of Phrygia. Sites and monuments*. Princeton: Princeton University Press
- Işık, F. (1995). *Die offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*. Rome: Gruppo Editoriale Internazionale.
- İzbrak, R. (1972). Öğretmen Kitapları Dizisi: Türkiye I, II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Karul, N., Avcı, M. B., Devenci, A. ve Karkıner, N. (2010). Bursa Aktopraklık Höyük'te Kültür Sektörünün Oluşturulması: Çok Yönlü Bir Proje. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (8), 241-262.
- Keskin, Y. ve Tanaç-Zeren, M. (2018). Arkeolojik Alanlarda Bir Sunum Yöntemi Olarak "Arkeoparklar". *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 3(2), 110-124.
- Komagene Nemrut Yönetim Planı, (2017). <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-204384/ulusal-yonetim-planlari.html>

- Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (2017, 27 Ekim). T.C. Resmî Gazete (Sayı 30223) Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/03/20220305-1.htm>
- Kortanoğlu, R. E. (2012). Dağlık Phrygia Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönemi Kaya Mezarlarında Frig Etkileri. T.Tüfekçi-Sivas ve H. Sivas (Ed.). *Frigler. Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* içinde (ss. 288-307), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Körte, A. (1898). *Kleinasiatische Studien III. Die phrygischen Felsdenkmäler*. Berlin: Kaiserlich Deutschen Archaologischen Instituts Press.
- Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu. (1983, 21 Temmuz). T.C. Resmî Gazete (Sayı 18113) Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2863.pdf>
- Laborde, L. (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris: Firmin Didot Press.
- Leake, W.M. (1824). *Journal of a tour in Asia minör with comparative remarks comparative remarks on the ancient and modern geography of that country*, London: John Murray Press.
- Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst (Istanbuler Mitteilungen. Beiheft)*. Berlin: Wasmuth Publisher.
- Perrot G., Guillaume E., and Delbet J. (1872). *Expolarition archeologique de la Galatia et de la Bithynie d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce, et du Pont. Executée en 1861*. Paris: Firmin-Didot Press.
- Polat, Yusuf. (2007, 18-20 Nisan 2005). *Afyon İli Köhnüş Vadisinde Bulunan Phryg Anıtları Üzerinde Görülen Bozulmalar*. Afyonkarahisar, VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, https://www.academia.edu/39833828/Afyon_%C4%B0li_K%C3%B6hn%C3%BC%C5%9F_Vadisinde_Bulunan_Phryg_An%C4%B1tlar%C4%B1_%C3%9Czerinde_G%C3%B6r%C3%BClen_Bozulmalar_521-529_adresinden 18.06.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Polat, Y. (2008). *MÖ IV. Binyıl – MÖ I. binyıl arasında Dağlık Phrygia Bölgesinde yerleşim modelleri*. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Polat, Y. (2019). Yazılıkaya/Midas Vadisi Araştırmalarında Bulunan Bir Kaya İdolü. *Colloquium Anatolicum, Cilt (18)*, 139-154.
- Polat, Y., Avşar, A.O. (2020). Yazılıkaya/Midas Anıtı: Anıtta Gözlemlenen Bozulmalar ve Koruma Önerileri. *Amisos, cilt 5/ (8)*, 103-121.
- Ramsay, W. M. (1884). The Rock Necropolies of Phrygia. *Journal of Hellenistic Studies, vol. (III)*, 1-32.
- Ramsay, W. M. (1884). A Study of Phrygian Art II. *Journal of Hellenistic Studies, vol. (IX)*, 350-382.
- Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü*. İstanbul: Homer Kitapevi.
- Sivas, H. (2012). Frig Kaya Mezarları. T. Tüfekçi-Sivas-H. Sivas (Ed.). *Frigler. Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* içinde (ss. 260-288), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Steuart, J.R.A. (1842). *Description of some Ancient Monuments with inscription still edsting in Lydia and Phrygia several of which are supposed to be Tombs of the Early Kings*, London: Bohn Press.
- Strabon, *Coğrafya* (Anadolu XII, XIII, XIV. Kitaplar) Çev. A. Pekman, İstanbul, 1987.
- Şahin, İ. (2004). *Türkiye’de kentsel koruma politikalarının gelişimine yardımcı bir yöntem denemesi, örnekleme: İstanbul tarihi yarımada*. Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tamsü-Polat, R. (2010). Yeni buluntular ışığında Phryg kaya altarı ve bir tipoloji önerisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Anadolu University Journal of Social Sciences*, Cilt (10) 1, 203-222.
- Tamsü-Polat, R., Polat, Y., ve Lubotsky, A. (2020). An Idol-shaped stele with an Old Phrygian inscription in the Territory of Nakoleia. *Gephyra*, vol. (19), 45-67.
- Texier, C. (1839). *Description de l'Asie mineure: Beaux-Arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques; faite par ordre du Gouvernement Français, de 1833 à 1837, et publiée par le Ministère de l'Instruction Publique*. Paris: Firmin-Didot Press.
- Tüfekçi-Sivas, T. (1997). *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tüfekçi-Sivas, T. (1999). “Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları*, cilt (1156), 1-29.
- Tüfekçi-Sivas, T. (2007). *Batı Frigya’da Frig Yerleşimleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması. Friglerin Gizemli Uygarlığı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tüfekçi-Sivas, T. (2012). Frig Vadileri Kutsal Yazılıkaya-Midas Kenti. T. Tüfekçi-Sivas-H. Sivas (Ed.). *Frigler. Midas’ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, içinde (ss.222-259), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Türkan, A. (2019). *Phrygia Epiktetos bölgesinde ölüm, toplum ve kimlik*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization World Heritage Centre (UNESCO). (2022). *Mountainous Phrygia Description*. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6040/> adresinden 11.06.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Von Reber, F. (1897). Die Phrygieschen Felsendenkmaler, *History Claese vol. (21)*, 531-598.
- Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi Yönetim Planı, (2020). Erişim Adresi <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-204384/ulusal-yonetim-planlari.html>

Extended Abstract

Introduction

Anatolia has been inhabited since the earliest stages of prehistory due to its favorable conditions. In this settlement process, it is seen that humanity dominates nature day by day. With the developing technology and increasing population density, human communities with different cultures have emerged in different geographies. As a result of this, intercultural information exchange, commercial relations and sometimes conflicts have increased. The Phrygians, the subject of this study, are from Macedonia and Thrace to Anatolia in the 11th century BC. It is one of the Thrac tribes that migrated around. In the context of the historical environment, which has continued until today, the concept of conservation has become an essential situation in our country. In the first years of the establishment of the Republic, importance was given to the awareness of history and archeology in Anatolia under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, attempts were made such as the establishment of the Turkish Historical Society, sending students to various countries and starting Turkish excavations. In addition to archeology, efforts were also made for the restoration of monumental structures representing the Middle and Modern Age cultures, and the architects of the period were assigned to document and restore these works.

Method

The method of this study was field research and literature review. Field research was carried out periodically in 2020 and 2021. Field surveys: Within the borders of Kütahya province, southeast of Kütahya/Central district, in the area to the north/northwest of Türkmen Mountain; They are located in the north, east and southeast of the Türkmen Mountain within the borders of Eskişehir province. In this province, within the borders of Seyitgazi and Han districts; In Afyonkarahisar, on the other hand, studies were carried out in the regions to the north of the city and mostly covering the territory of İhsaniye district.

Conclusion, Discussion and Recommendations

The Phryg Valley within the scope of this study has been registered as a "Natural Site-Qualified Natural Protection Area" and "Natural Site-Sustainable Conservation and Controlled Use Area" with its natural formations as well as its archaeological cultural assets. These monuments examined within the scope of the study are subject to destruction due to climatic changes. In addition to environmental deterioration in formations over time, deteriorations due to human interventions are also observed. Some measures should be taken to prevent these deteriorations. In addition to taking these measures, the transfer of cultural assets to future generations should be ensured with an effective presentation. The preservation and presentation of the archaeological heritage is a subject with legal, administrative, scientific, artistic and technical aspects. Identifying the archaeological remains in rural and urban areas with systematic inventory studies, protecting archaeological sites with legal regulations, uncovering the findings of different ages with excavations, providing continuous maintenance and opening them to visitors require an interdisciplinary study. Turkey's rich cultural layers are discussed in a wide range from prehistory to the present. In order to prevent the destruction of monuments and to prevent their misuse, areas to be controlled with cameras should be created around the monuments or in an area close to the entrances. In a way that will not harm the flora and fauna in the region, some areas are wire mesh and so on. methods must be protected.

In villages and towns, it should be ensured that our cultural heritage, traditional handicrafts, natural beauties and historical artifacts are preserved and included in life, and rural tourism including eco tourism and village tourism should be developed, and job and income opportunities should be increased by informing the local people.

Effective presentations can be prepared to inform visitors at the entrance to the area where the rock monuments are located, and the archeology of the area can be explained through models and three-

dimensional animations. Sometimes, educational reconstructions should be done in a different place from the site, for example, in a structure that will be created in a place suitable for the entrance of the zone. Thus, it is possible to get an idea about the whole monument without damaging the ruins. In order to meet the basic needs of the visitors and to spend more quality time in the areas, visitor centers should be established in certain areas of the Phrygian rock monuments located in the provinces of Kütahya, Eskişehir and Afyonkarahisar. These centers are; It should include WC, buffet, cafeteria, parking lot, emergency assembly and response area, souvenir units and information units where visitors can get information about the region and its values.

What needs to be done in order to prevent the destruction of the Phrygian rock monuments in the provinces of Kütahya, Eskişehir and Afyonkarahisar and to transfer these values to future generations; taking immediate preventive measures for monuments and their surroundings, making necessary interventions in accordance with the characteristics of each monument, raising awareness of cultural heritage, and slowing down the loss rates by continuous monitoring. In order to protect archaeological sites, site boundaries must be defined and approved by the board. Protection and presentation of cultural assets are among the issues that gain importance in our country. Some precautions should be taken in terms of protection and presentation in the Phrygian rock monuments, which contain cultural and natural features. These measures are; The archeology of the region, which contains the Phrygian heritage, should be transferred to future generations by creating a series of topics in terms of security, protection, tourism, education, information, management and organization.